

dr Iwona MANDRZEJEWSKA-SMÓL
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
Zakład Pedagogiki Pracy i Andragogiki

UWARUNKOWANIA AKTYWNOŚCI EDUKACYJNEJ OSÓB STARZEJĄCYCH SIĘ

Wprowadzenie

Problematyka starości i starzenia się to w chwili obecnej bardzo istotne zagadnienie, gdyż jednym z osiągnięć współczesnej cywilizacji jest wydłużenie ludzkiego życia. Wiąże się to z wyraźnym zwiększeniem się w społeczeństwie liczby ludzi starszych, zwłaszcza w krajach wysoko cywilizowanych. Proces starzenia się ludności polega na wzroście liczby i udziału osób w podeszłym wieku w ogólnej liczbie ludności. Jest ono konsekwencją wydłużenia się trwania życia ludzkiego przy równoczesnym malejącym współczynniku płodności. Wiąże się to również z poprawą warunków materialnych społeczeństwa, które obok czynników wspomagających zdrowie stanowią nieodzowny składnik postępu.

Proces ten bez wątpienia będzie w przyszłości przybierać na sile i jest to zjawisko ujawniające się w większości krajów europejskich. Począwszy od roku 1980, a także w perspektywie następnego ćwierćwiecza na obszarze naszego kraju proces ten należy traktować jako zjawisko ciągłe. Różnorodna tylko będzie jego dynamika. W świetle wyników prognoz demograficznych GUS szczególnie szybkie tempo przyrostu osób w starszym wieku wystąpi w dużych i największych miastach Polski. Zjawisko powyższe dotyczyć będzie osób w wieku 60 lat i więcej, jak i tych w wieku poprodukcyjnym. W roku 2030 udział pierwszej z wymienionych grup wśród mieszkańców miast ogółem zbliży się do jednej trzeciej.

Sposoby definiowania pojęć „starość” i „starzenie się”

Starość i starzenie się są pojęciami trudnymi do zdefiniowania. Ciekawe stanowisko w tej kwestii prezentuje A. Kępiński, według którego starość należy do tych pojęć, które dla każdego w pospolitym znaczeniu są oczywiste, jednakże na płaszczyźnie naukowej są trudne, a nawet niemożliwe do zdefiniowania. Klasycznym przykładem pojęcia, trudnego do naukowego zdefiniowania jest „życie”, którego jeszcze nikt do tej pory nie zdefiniował jednoznacznie. Stąd starość jako końcowa faza życia, jest również trudna do zdefiniowania w sposób jednoznaczny²⁴. Jednakże wielu autorów dokonało próby jednoznacznego określenia tego pojęcia. I tak S. Osipowa uznała starzenie się za naturalne zjawisko, zachodzące wcześniej czy później w obrębie każdego gatunku²⁵. Dla J. Rembowskiego starość to nieubłagane ludzkie przeznaczenie, które może prze-

²⁴ Por. A. Kępiński, *Rytm życia*, Kraków 1978, s. 331.

²⁵ A. Chabior, *Edukacja w życiu ludzi starych – komunikat z badań*, w: *Edukacja* 4/1997, s. 100.

biegać w różny sposób i mieć różne oblicza, tak różne, jak różni są ludzie²⁶. Z kolei według K. Wiśniewskiej-Roszkowskiej, o starości jako o wycofywaniu się, fizycznej i psychicznej degradacji, bezczynności i potrzeby pomocy mówić można na płaszczyźnie biologicznej, psychicznej i ekonomicznej. To jak przebiega starzenie się człowieka, zależy zarówno od niego samego, jak i od czynników natury społecznej, ekonomicznej i zdrowotnej²⁷.

Ogólnie rzecz ujmując, definicje starości i starzenia się są wynikiem wcześniej przyjętego punktu widzenia. W naukach medycznych wskazuje się głównie na zmiany biologiczne, które mają charakter stały i niezmienny w obrębie każdego żywego organizmu i każdego gatunku. Psychologia wskazuje na pewne zmiany o charakterze degradacyjnym w sferze osobowości człowieka, wycofywania się z kontaktów, osamotnienie. Z kolei z punktu widzenia nauk społecznych, starość to okres życia obfitujący w zmiany w zakresie ról społecznych człowieka, ról rodzinnych, sytuacji materialnej, aktywności. Można zatem mówić o starości biologicznej, psychologicznej i społecznej. Płaszczyzny te jednak warunkują się wzajemnie i przeplatają, przez co czynią ze starości i starzenia się zjawisko trójpłaszczyznowe. To jednak jak będziemy się starzeć na wszystkich płaszczyznach jest procesem indywidualizującym się osobniczo i uwarunkowanym czynnikami natury genetycznej, społecznej, psychologicznej, kulturowej i ekologicznej²⁸.

Ogólne teorie starzenia się

Od początku cywilizowanego świata próbowano wyjaśnić mechanizmy i przyczyny oraz przebieg i skutki procesu starzenia się organizmów żywych, a w szczególności człowieka. Nie ulega wątpliwości, że człowiek starzeje się przede wszystkim biologicznie, dlatego też wszystkie społeczne teorie starzenia się są wtórne w stosunku do koncepcji biologicznych²⁹.

Analiza literatury przedmiotu wskazuje na istnienie wielu społecznych teorii starzenia się. Do najważniejszych z nich należą:

1. Teoria szkoły bońskiej, w której wzorzec indywidualnej starości wiąże się z wizerunkiem samego siebie, ukształtowanym w jednostce pod wpływem współdziałania wielu czynników (m.in. stanu zdrowia, cech charakteru czy aktywności). Koncepcja ta wskazuje na możliwość dokonywania zmian w obszarze interakcji jednostki z otoczeniem, w zachowaniu się poprzez uczenie się lub wykorzystywanie mechanizmu kompensacji³⁰;
2. Teoria wymiany – opierająca się na wzajemności usług i interakcji w kontaktach międzypokoleniowych;
3. Teoria stratyfikacji wieku – polegająca na eliminacji segregacji według czynnika wieku;
4. Teoria socjośrodowiskowa – zakładająca, że środowisko działania ludzi starych jest budowane w sprzężonych wymiarach społecznym i indywidualnym;

²⁶ J. Rembowski, *Psychologiczne problemy starzenia się człowieka*, Warszawa 1984, s. 7.

²⁷ K. Wiśniewska-Roszkowska, *Starość jako zadanie*, Warszawa 1989, s. 7.

²⁸ Por. A. Comfort, *Dlaczego się starzejemy*, Warszawa 1968, s. 25.

²⁹ A.A. Zych, *Człowiek wobec starości. Szkice z gerontologii społecznej*, Katowice 1999, s. 28.

³⁰ A. Zych, *Człowiek wobec starości...* op.cit., s. 47.

5. Teoria fenomenologiczna – indywidualizująca proces starzenia się. Jednostka poprzez interakcje z innymi czynnie określa obraz własnej starości;
6. Teoria modernizacji – opierająca się na założeniu, że osoby starsze chcą się uwolnić od dotychczasowych obowiązków;
7. Teoria odpowiedników – zakładająca, iż jakość starzenia się jest pochodną poprzedniego stylu życia, szczególnie w dojrzałości. Cechy ujawniające się w późnym okresie życia są efektem wcześniejszego rozwoju;
8. Teoria przypadków – odnosząca cechy osobowości ujawniające się w starości do wcześniejszych, nie skorelowanych ze sobą wydarzeń życiowych, które utrwaliły się w psychice jednostki³¹;
9. Teoria kompetencji, której praktyczny wymiar stanowi jak najdłuższe utrzymywanie samowystarczalności jednostki. Swobodne i dowolne dysponowanie własnym życiem w kategorii samowystarczalności i niezależności umożliwia układ trzech wymiarów kompetencji jednostki: fizyczny – czyli stan zdrowia, niezależność od świadczeń opiekuńczych, poznawczy – inteligencja, pamięć, zdolność uczenia się oraz rozwiązywania problemów oraz społeczny – inaczej szeroki i harmonijny oraz satysfakcjonujący zakres kontaktów ze środowiskiem społecznym³².

W kontekście prezentowanego opracowania na szczególną uwagę zasługuje stanowisko Zofii Szaroty, która w grupie psychospołecznych determinantów starzenia się i starości wyróżniła dwie teorie starzenia się: koncepcję niezaangażowania i koncepcję aktywności³³.

Koncepcja niezaangażowania odwołuje się do naturalnej, postępującej wraz z wiekiem redukcji interakcji z otoczeniem. Wiąże się to z niechęcią podejmowania nowych obowiązków, zawężaniem się przestrzeni życiowej, zmniejszającym się zakresem zainteresowania wydarzeniami zewnętrznymi, skupieniu się na sobie. Proces ten jest internalizowany przez starzejącą się jednostkę do tego stopnia, że uznawany jest za niezbędny do zachowania radości i zadowolenia z życia. Obniżenie aktywności, wycofanie się z dotychczas wykonywanych ról społecznych jest niejako gwarancją dobrostanu emocjonalnego osoby starszej. Teoria ta jest przykładem teorii redukcjonistycznych (deprywacji, deficytu) opartych na (błędnych zdaniem autorki) założeniach, które mają swe źródło w stereotypach utożsamiających starość z chorobą, niedołęstwem i niezdolnością, zakładających silne obniżenie ilorazu inteligencji wraz ze starzeniem się jednostki. W myśl tych teorii wraz z wiekiem występuje pogorszenie sprawności psychomotorycznej, zmysłów, pamięci, myślenia, uczenia się³⁴.

Koncepcja aktywności uznaje aktywność jako warunek równowagi emocjonalnej, wyrażającej się optymizmem jednostki. Określa tę aktywność jako wartość cenioną społecznie. Twórcą tej teorii jest R.C. Atchley. Zakłada ona podejmowanie aktywności na miarę sił i możliwości jednostki, jako miarę jej pozytywnego wizerunku w oczach własnych i otoczenia.

³¹ R. Konieczna-Woźniak, *Uniwersytety trzeciego wieku w Polsce. Profilaktyczne aspekty edukacji seniorów*, Poznań 2001, s. 30–32.

³² U. Lehr, *Kompetenz im Alter-Beitrag aus gerontologischer Forschung und Praxis*, (w:) *Kompetenz im Alter*, München 1989 oraz J. Halicki, *Edukacja seniorów w aspekcie teorii kompetencyjnej. Studium historyczno-porównawcze*, Białystok 2000, (w:) Z. Szarota, *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*, Kraków 2004, s. 47.

³³ Z. Szarota, *Gerontologia społeczna i oświatowa...*, op.cit., s. 46.

³⁴ *Ibidem*, s. 46.

Na gruncie polskim do tej teorii nawiązał A. Kamiński, definiując i dokonując analitycznej wykładni pojęcia „wychowanie do starości” (określanego niejednokrotnie „pedagogiką czasu wolnego”). Należy zwrócić uwagę na fakt, że pomimo iż nie są to pojęcia tożsame, jednakże ich istota jest podobna. Wskazuje ona na konieczność ukształtowania w człowieku cech sprzyjających kultywowaniu zainteresowań, korzystania z dóbr kultury, afirmacji życia, łatwego nawiązywania kontaktów interpersonalnych, innymi słowy: cech sprzyjających realizacji celów i wartości autotelicznych³⁵.

Aktywność człowieka starszego i jej rodzaje

Uznaje się za błędne dość potoczne stwierdzenie, że starość jako ostatni etap ludzkiego życia nie budzi perspektyw. Jak każdy okres ją poprzedzający, tak i starość jest etapem rozwoju człowieka na całej skali życia, który nigdy się nie kończy. Jest nieprzerwany i zintegrowany z procesami życia społecznego, nie dający się zamknąć w jednym okresie ludzkiego życia ani ograniczyć z uwagi na postęp cywilizacyjny. To właśnie ten rozwój i zmieniona sytuacja życiowa człowieka starego zmusza go do uruchamiania zdolności adaptacyjnych do zmiennych warunków życia. Adaptacja człowieka do nowych warunków w dużej mierze zależy od właściwie funkcjonującego systemu społecznego, jednakże jest ona również bezpośrednio zależna od rodzaju podejmowanych działań jednostkowych. Od aktywności człowieka starego, która dając mu możliwość reorganizacji własnego życia, zwiększa jednocześnie jego zdolności adaptacyjne. Kształtuje ona również zdolność do samodzielnego kierowania życiem w taki sposób, aby było ono źródłem poczucia sensu i indywidualnej satysfakcji.

Aktywność jako indywidualna zdolność człowieka, umożliwiająca mu udział w zmienianiu otoczenia przyrodniczego, społecznego i kulturalnego w zależności od potrzeb, celów i ideałów, uznawana jest powszechnie w naukach andragogicznych jako warunek sprzyjający podnoszeniu efektów procesów edukacyjnych³⁶.

Aktywność człowieka określana jest jako jego sposób porozumiewania się z innymi ludźmi i z otaczającym go światem. Nabiera ona szczególnego znaczenia wraz z upływem życia. Aktywność warunkuje zaspokojenie wszystkich potrzeb człowieka, zarówno biologicznych, jak i społecznych oraz kulturalnych. Jest ona również warunkiem odgrywania ról społecznych, funkcjonowania w grupie, a także w społeczeństwie. Brak aktywności z kolei powodować może utratę akceptacji ze strony otoczenia, a co za tym idzie wyizolowanie i osamotnienie³⁷.

Postawa zachowania aktywności czy wycofania się z życia osób starszych należy do problemów pedagogicznych. Chodzi głównie o to, czy i w jakim zakresie aktywność tych ludzi można stymulować, zachęcać do niej, uczyć poszukiwania jej wymiarów. Dla pedagogów teoria aktywności jest punktem wyjścia do poszukiwania sposobów aktywizacji seniorów, bowiem dla zachowania dobrego samopoczucia i zdrowia nie wystarcza zaspokojenie podstawowych potrzeb, jakimi są: pożywienie, sen i bezpie-

³⁵ Ibidem, s. 46–47.

³⁶ A. Chabior, *Edukacja w życiu ludzi starych ...* op.cit., s. 101.

³⁷ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Warszawa 2006, s. 161–162.

czeństwo. Stąd niezwykle istotne jest niewycofywanie się z aktywnego życia, a po przejściu na emeryturę kontynuowanie lub rozwijanie nowych form aktywności³⁸.

Należy zwrócić uwagę na fakt, że podejmowana aktywność przez osoby w wieku senioralnym może spełniać wielorakie funkcje, do których należą:

- 1) funkcja adaptacyjna – pomagająca w lepszym przystosowaniu się osób starszych do życia w nowej sytuacji społecznej i rodzinnej;
- 2) funkcja integracyjna – prowadząca do lepszego przystosowania się w grupie, do której należą ludzie starsi;
- 3) funkcja kompensacyjna – ułatwiająca wyrównywanie braków w innych zakresach (np. brak pracy zawodowej, brak wpływów, władzy);
- 4) funkcja kształcąca – pomagająca rozwijać i doskonalić cechy oraz dyspozycje osobowościowe jednostki;
- 5) funkcja rekreacyjno-rozrywkowa – pomagająca zlikwidować stres, przywracająca chęć do życia, wypełniająca czas wolny;
- 6) funkcja psychohigieniczna – pozwalająca na odczuwanie satysfakcji. Może poprawić jakość życia, np. poprzez podniesienie autorytetu³⁹.

Analizując literaturę przedmiotu, doszukać się można wielu podziałów rodzajów aktywności osób w wieku senioralnym. Na szczególną uwagę zasługuje, zaprezentowany przez Aleksandra Kamińskiego, podział aktywności osób starszych na dwa zakresy, gdzie pierwszy z nich dotyczy wykonywania pracy ceniowej i użytecznej, a drugi odnosi się do zajęć, pozwalających zaspokajać zainteresowania⁴⁰.

Jednakże najbardziej popularnym i adekwatnym do prezentowanego opracowania jest podział aktywności osób w wieku senioralnym związany z polami zainteresowań i składa się na niego 7 następujących rodzajów aktywności:

- 1) aktywność domowo-rodzinna – rozumiana jako wykonywanie różnych czynności, związanych z prowadzeniem gospodarstwa domowego i z życiem najbliższej rodziny;
- 2) aktywność kulturalna – przejawiająca się głównie miejskim stylem życia i dotycząca np. czytelnictwa, oglądania telewizji, słuchania radia, korzystania z instytucji kulturalnych, klubów seniora;
- 3) aktywność zawodowa – zaspokajająca potrzebę uznania, użyteczności. Chroni również przed obniżeniem się pozycji społecznej, poprawia samopoczucie, jak również samoocenę stanu zdrowia, czy też ułatwia tzw. samookreślenie kulturowe;
- 4) aktywność społeczna – należąca do najślabiej rozpowszechnionej formy aktywności w tej grupie. Najczęściej uczestniczą w niej te osoby, które już wcześniej wykazywały się aktywnością działacza w danym środowisku;
- 5) aktywność edukacyjna – pomagająca starszemu człowiekowi w ciągłym doskonaleniu siebie. Nauka w starszym wieku staje się nie tylko ćwiczeniem umysłu, pamięci, lecz także przyjemnością zgłębiania nowych zagadnień i poznawania nowych ludzi;

³⁸ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii społecznej...*, op.cit., s. 163–164.

³⁹ *Ibidem*, s. 164.

⁴⁰ A. Kamiński, *Studia i szkice pedagogiczne*, Warszawa 1978, s. 259–365.

- 6) aktywność religijna – której znaczenie wzrasta z wiekiem, jak również możliwość uczestnictwa w jej obrzędach. Generalnie wskazuje się na pozytywny związek między praktykami religijnymi a adaptacją do starości;
- 7) aktywność rekreacyjna – związana z wypoczynkiem i ulubionymi zajęciami wykonywanymi dla przyjemności, ale przede wszystkim stanowi sposób aktywności fizycznej. Różnego rodzaju formy rekreacji, jak turystyka, zajęcia sportowe, zabawy, zajęcia klubowe oraz hobby mogą skutecznie przeciwdziałać zmianom fizycznym i psychicznym starzejących się osób. Urozmaicają ponadto codzienne życie i dają okazję do interesującego wypełniania czasu wolnego⁴¹.

Aktywność edukacyjna osób starszych na tle innych typów aktywności

Dynamiczny proces starzenia się społeczeństwa europejskiego, w tym również polskiego zmusza do zastanowienia się nad procesem starzenia się, a przede wszystkim nad jakością życia w okresie późnej dorosłości. Od wielu lat pojęcie „pomyślnego starzenia się” zajmuje ważne miejsce w literaturze gerontologicznej.

Zgodnie z koncepcją aktywności (R.C. Atschley) człowiek starszy powinien, w miarę swoich możliwości, podejmować aktywność w zgodzie ze sobą i zgodnie z oczekiwaniami otoczenia, gdyż pozostawanie jak najdłużej czynnym jest zjawiskiem nieodzownym. W związku z tym wielu badaczy i naukowców zadaje sobie pytanie, jaką rolę powinna spełniać edukacja w dalszym, aktywnym życiu osób starzejących się, a co za tym idzie, jaką rolę powinna również odegrać w tym zakresie oświata dorosłych?⁴²

Problematyką edukacji zajmuje się wielu przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych od wielu lat. Jest ona rozumiana bardzo szeroko i dotyczy całego przebiegu życia człowieka. Wiąże się to głównie z szybkimi przemianami oraz rozwojem cywilizacyjnym, które stwarzają potrzebę ciągłego aktualizowania wiedzy.

Biorąc pod uwagę aktywność edukacyjną osób starszych, należy zwrócić uwagę na fakt, że prezentowana jest ona w literaturze jako „aktywność edukacyjna i kulturalna” lub „aktywność edukacyjna i społeczna”, a więc rozpatrywana jest ona na ogół z innymi formami aktywności.

W literaturze przedmiotu istnieje wiele teorii dotyczących możliwości intelektualnych osób starszych. Są to głównie koncepcje związane z tzw. „wyuczalnością” ludzi starszych, wywiedzione z badań psychologicznych⁴³.

Dokonując analizy tych teorii, można stwierdzić, iż przez stosunkowo długi okres sądzono, że uczenie się tych ludzi nie jest możliwe ze względu na ograniczone możliwości osób w późnym okresie dorosłości.

W chwili obecnej wiadomo już, że osoby starsze uczą się w inny sposób niż ludzie młodzi, a dla zachowania sprawności umysłowej do późnych lat uczenie się w tym wieku jest nie tyle możliwe, co konieczne. W związku z tym problematykę edukacji osób w wieku senioralnym powinno się rozważać w perspektywie zmiany, a nie wycofania czy ograniczenia działań edukacyjnych⁴⁴.

⁴¹ G. Orzechowska, *Aktualne problemy gerontologii społecznej*, Olsztyn 1999, s. 28–29.

⁴² A. Fabiś, *Edukacja seniorów ...*, op.cit., s. 33.

⁴³ Z. Szarota, *Gerontologia społeczna ...*, op.cit., s. 72.

⁴⁴ Por. A. Fabiś, *Edukacja seniorów ...*, op.cit., s. 33–34.

Niezależność osób starszych stanowi zasadniczy cel ich edukacji. Samodzielność i niezależność osób w wieku późnej dorosłości staje się odpowiedzią na dominującą teorię aktywności, a także na niewydolność systemu socjalnego i niski budżet socjalny naszego kraju. S. Timmmermann wskazuje na 4 typy edukacji ukierunkowanej na samowystarczalność:

- 1) nauka uzyskiwania podstaw ekonomicznych (surviving);
- 2) nauka praktycznych umiejętności potrzebnych do dalszego życia (coping);
- 3) nauka działania na rzecz społeczności (giving);
- 4) nauka, której celem jest uzyskanie pełni człowieka (growing)⁴⁵.

Uwarunkowania aktywności edukacyjnej osób starszych

Uwarunkowania podejmowania aktywności edukacyjnej przez osoby starsze wyjątkowo silnie związane są z problemami przystosowania do starości. Nierozzerwalnie łączą się z postawami ludzi wobec starości, z przyjmowanymi wzorami zachowań, czy stylem życia, lękami i obawami, jakie w związku z tym odczuwają oraz funkcjonującymi w społeczeństwie stereotypami.

Determinanty starości są wypadkową czynników biologicznych, psychologicznych, społeczno-kulturalnych. Zaliczyć do nich można: czynniki dziedziczne, historię życia, cechy osobowości, postawę wobec starości.

To, jakimi ludźmi staniemy się na starość w minimalnym stopniu zależy od rzeczywistego wieku, natomiast w głównym stopniu zdeterminowane jest jakością naszego wcześniejszego życia. Inaczej rzecz ujmując, ludzie starzeją się tak, jak do tej pory żyli. Zdaniem M. Susułowskiej, jeśli w młodości jednostka była introwertykiem ceniącym samotność, pozostanie nią po przejściu w bardzo późną dorosłość. Z kolei, jeśli osoba była kochającym ludzi ekstrawertykiem, w dalszym ciągu będzie przejawiać wolę przebywania z innymi, angażowania się w problemy ogólnospołeczne⁴⁶.

Analiza literatury wskazuje, że postawy osób starszych wobec starości nacechowane są wieloma obawami i lękami, których nasileniu sprzyja negatywny wizerunek tej fazy życia wśród Polaków. W polskim społeczeństwie funkcjonuje wiele negatywnych stereotypów dotyczących osób starszych. Postrzega się ich jako schorowanych, niedołączonych, infantylnych, wymagających ciągłej opieki i wsparcia finansowego ze strony rodziny lub opieki społecznej. Funkcjonuje przekonanie, że starcy są zrzędlivi, złośliwi, uparci, wiecznie utyskujący i nieszczęśliwi⁴⁷.

Starzenie się, a co za tym idzie prawidłowe przystosowanie się do starości nie dla każdego człowieka jest prostym zadaniem. Ludzie w tym zakresie przyjmują dość różnorodne postawy, stąd literatura przedmiotu proponuje bogate i różnorodne propozycje typologii postaw wobec własnej starości. Dla przykładu, zdaniem Z. Szaroty postawy osób w wieku senioralnym wobec starości przyjmują dwójaki charakter: ageizmu (gerontofobii) i gerontokracji⁴⁸.

⁴⁵ J. Halicki, *Edukacja seniorów w aspekcie teorii kompetencyjnej*, Białystok 2000, s. 16.

⁴⁶ Por. Z. Szarota, *Gerontologia społeczna ...*, op.cit., s. 47–50.

⁴⁷ Por. ibidem, s. 49–50.

⁴⁸ Ibidem, s. 48.

Z kolei S. Reichard – amerykańska psycholog – wyróżniła 5 najczęściej występujących postaw ludzi starych:

- 1) postawę konstruktywną – skierowaną na aktywność na rzecz najbliższych i osób potrzebujących pomocy lub wsparcia;
- 2) postawę zależności – choć osoba jest sprawna fizycznie i psychicznie, żąda opieki, stale absorbuje uwagę bliskich lub opiekunów;
- 3) postawę obronną – pomimo iż jednostka nie może wykonać danej czynności, broni się przed pomocą innych, równocześnie zamykając się w sobie, izolując się;
- 4) postawę wrogości skierowanej na innych – jednostka uważa, że inni zwracają się do niej tylko wówczas, gdy potrzebują czegoś w zamian. Postawa ta jest charakterystyczna dla ludzi, którzy skłonni są do przypisywania innym winy za własne błędy;
- 5) postawę autodestrukcji – czyli postawę wrogości skierowanej na siebie. Osoba taka nie umie pogodzić się z własną starością, oczekuje śmierci⁴⁹.

Tu należy dodać, że A. Zych wyróżnia dodatkowe 4 typy postaw ludzi starych wobec starości, jakimi są: lęk przed starością i bunt wobec starzenia się; rezygnacja i/lub izolacja społeczna i emocjonalna; rozsądna, poznawcza i emocjonalna akceptacja starości jako naturalnej fazy życia ludzkiego oraz refleksyjna postawa wobec minionego życia⁵⁰. Inne przykłady postaw wobec starości to typologia C.S. Forda, w której zostało wyróżnionych 5 sposobów adaptacji do starości⁵¹, czy 8 wzorów zachowań ludzi w podeszłym wieku według B. Neugarten⁵².

Analiza literatury przedmiotu wskazuje, że postawa wobec własnej starości uzależniona jest głównie od płci oraz od fazy starości. Liczne badania wykazały, że kobiety charakteryzują się większą zdolnością do adaptacji do starości niż mężczyźni. Jest to na ogół interpretowane jako efekt wcześniejszej drogi życiowej kobiet, na której częściej niż mężczyźni przeżywają różnego typu sytuacje stresowe i właśnie dzięki tym doświadczeniom posiadają większą umiejętność radzenia sobie ze stresem.

Istotne znaczenie ma również faza starości, w której dana jednostka właśnie się znajduje. Przez lata życia na emeryturze, a więc bycia uznawanym za człowieka starego, zdobywa się wiele nowych doświadczeń, które modyfikują postawy wobec życia, wobec innych ludzi, jak również wobec samego siebie. Prawidłowe przystosowanie się do starości pozwala na korzystanie z jej głównej zalety, jaką jest dysponowanie dużą ilością wolnego czasu, a co za tym idzie możliwością wykonywania ulubionych zajęć, czy uwolnienia się od konieczności rywalizacji społecznej. W przypadku nieodpowiedniego przystosowania się do starości, a wręcz jego braku, przeważają uczucia osamotnienia, rozgoryczenia, cierpienia, a także obawy przed zależnością od innych⁵³.

Jak już to zaznaczono wcześniej, sposób przeżywania starości wynika z biegu życia każdego człowieka. To, czy człowiek jest aktywny czy bierny zależy głównie od

⁴⁹ Por. D.B. Bromley, *Psychologia starzenia się*, Warszawa 1969, s. 132–139.

⁵⁰ A. Zych, R. Bartel, *Zur lebenssituation alterer Menschen in Polen und in der Bundesrepublik Deutschland – eine komparative Survey-Studie (Sytuacja życiowa ludzi starszych w Polsce i RFN)*, Giessen 1988, s. 94–100, (w:) Z. Szarota, *Gerontologia...* op.cit., s. 48–49.

⁵¹ I. Muchnicka-Djakow, *Czas wolny w klubie seniora*, Warszawa 1984, s. 16.

⁵² O. Czerniawska, *Edukacja osób „trzeciego wieku”*, (w:) T. Wujek (red.), *Wprowadzenie do andragogiki*, Warszawa 1996, s. 49.

⁵³ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii ...* op.cit., s. 60.

przyjętego przez niego kształtu życia, jak również od występowania okoliczności niezależnych od niego.

Sposób, w jaki człowiek zachowuje się codziennie określa się jako styl życia. Ogólnie styl życia dzieli się na: styl ekspansywny – zorientowany na takie cele i wartości, jak innowacyjne zmiany czy rozwój oraz styl zachowawczy – zorientowany na wartości tradycyjne oraz na stabilizację⁵⁴. To, jaki styl życia przyjmie dana jednostka w okresie senioralnym, w zdecydowanym stopniu warunkuje podejmowanie przez nią aktywności edukacyjnej. I tak dla przykładu, jeśli osoba starsza przyjmie styl ekspansywny, dostarczający nowych zadań i doświadczeń, dający więcej okazji do rozwoju jednostki, chętniej będzie podejmowała się aktywności edukacyjnej niż osoba reprezentująca styl zachowawczy.

Styl życia nie dotyczy jedynie pojedynczych osób, można również mówić o stylu życia pewnej zbiorowości, czyli o charakterystycznym dla danej zbiorowości sposobie bycia w społeczeństwie. Ten sposób bycia, to „specyficzny zespół codziennych zachowań członków owej zbiorowości, stanowiący odzwierciedlenie ich położenia społecznego, a dzięki temu umożliwiający im społeczną identyfikację”⁵⁵. Potrzeba podejmowania aktywności edukacyjnej większej zbiorowości może w znacznym stopniu determinować podejmowanie jej przez jednostkę.

Należy dodać, że pojęcie stylu życia obejmuje nie tylko zachowania ludzkie, ale również psychofizyczne mechanizmy leżące u podstaw owych zachowań, którymi są: motywacje, potrzeby, akceptowane wartości, które również w znacznym stopniu mogą warunkować rodzaj podejmowanej aktywności przez seniorów.

Na całość, jaką stanowi styl życia, składają się również, aspekty, którym ludzie przypisują określone znaczenie. Należą do nich:

- budżet czasu – sposób zagospodarowania czasu przez człowieka (cykliczność – dobową, tygodniową, miesięczną, roczną);
- praca lub jej brak – charakter pracy, stosunek do pracy;
- konsumpcja dóbr materialnych – jej poziom, charakter, wzory;
- zachowania związane z utrzymaniem higieny oraz stosunek do zdrowia;
- aktywność związana z zaspokojeniem potrzeb intelektualnych i estetycznych, uczestnictwo w kulturze i oświacie;
- zachowania rekreacyjne;
- stosunek do wartości;
- uczestnictwo w życiu społeczno-politycznym;
- formy współżycia między ludźmi – podział ról w rodzinie, zachowania towarzyskie, koleżeńskie, przyjacielskie, sąsiedzkie⁵⁶.

Nie trzeba tu szczególnie podkreślać, że właśnie te aspekty mogą mieć znaczący wpływ na podejmowanie przez osoby starsze aktywności edukacyjnej.

Literatura przedmiotu jest niezwykle bogata w typologię stylów życia realizowanych przez seniorów. Na szczególną uwagę zasługuje wyodrębnienie przez O. Czerniawską 6 stylów życia, będących efektem rozwoju określonych zainteresowań we

⁵⁴ Ibidem, s. 61–62.

⁵⁵ Ibidem, s. 62.

⁵⁶ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii ...*, op.cit., s. 62.

wcześniejszych fazach biografii badanych jednostek⁵⁷ czy podobna do niej typologia stylów życia określona przez M.R. Pare, francuskiego przedstawiciela prezentowanej problematyki⁵⁸.

Istotny jest fakt, że ludzie w wieku senioralnym mogą realizować jeden z zaprezentowanych powyżej stylów życia, ale mogą też realizować ich kilka. Uznaje się, że przyjmowanie określonego stylu życia wiąże się przede wszystkim ze stanem zdrowia osób starszych i ich warunkami ekonomicznymi⁵⁹.

Generalnie uznaje się, że sytuacja ekonomiczna osób w wieku senioralnym stanowi, obok zdrowia, najważniejszy aspekt wpływający na ich postawy życiowe, a szczególnie na podejmowanie określonej aktywności, a więc również aktywności edukacyjnej.

Podstawy ekonomiczne osób starszych wpływają między innymi na ich decyzje finansowe, świadomość własnych praw, umiejętność adaptacji do zmieniających się warunków rzeczywistości czy świadomość konieczności zapewnienia sobie godnych warunków egzystencji⁶⁰.

Osoby w wieku senioralnym przywiązują również dużą wagę do użyteczności procesu kształcenia, zwłaszcza, gdy ma ona służyć zaspokajaniu potrzeb poznawczych w zakresie wiedzy utylitarnej. Zdobyte przez osoby starsze umiejętności praktyczne, powinny pomóc im w przewyciężeniu trudności życia codziennego, w samodzielnej realizacji potrzeb oraz rozwiązywaniu najistotniejszych problemów, a także w dostosowaniu się do podlegającej nieustannym zmianom rzeczywistości. Wyrazem tej tendencji jest zapotrzebowanie osób starszych na dokończanie w zakresie obsługi telefonu komórkowego, komputera oraz Internetu czy też bankomatu. Wykazują oni także chęć konsultacji z dietetykami, rehabilitantami, gerontologami, jak również prawnikami czy ekonomistami⁶¹.

Analizując problematykę uwarunkowań podejmowania aktywności edukacyjnej przez osoby w wieku senioralnym, należałoby odwołać się także do czynników, które mają wpływ na podejmowanie aktywności w ogóle. Istnieje ich bardzo wiele, a do najważniejszych z nich należą:

- wykształcenie – im wyższe wykształcenie posiada jednostka, tym większy jest poziom aktywności wykazuje (w tym także edukacyjnej);
- środowisko rodzinne – aktywność edukacyjna będzie tu uzależniona od osobowości członków rodziny, pochodzenia, a także od kontaktów z ich członkami (dziećmi, wnukami i innymi krewnymi);
- stan zdrowia i poziom kondycji fizycznej – im człowiek jest zdrowszy i w lepszej kondycji fizycznej, tym częściej podejmuje aktywność (również edukacyjną);
- warunki bytowe – mogą skutecznie ograniczać podejmowanie jakiegokolwiek aktywności;
- płeć – więcej jest kobiet w wieku emerytalnym i to one częściej podejmują wybraną aktywność (również aktywność edukacyjną);

⁵⁷ O. Czerniawska (red.), *Style życia w starości*, Łódź 1998, s. 49.

⁵⁸ B. Szatur-Jaworska, P. Błądowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii ...*, op.cit, s. 63–64.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 64.

⁶⁰ Por. A. Fabiś, *Edukacja seniorów ...*, op.cit, s. 35.

⁶¹ T. Aleksander, *Potrzeby kulturalno-oświatowe ludzi dorosłych*, (w:) T. Wujek (red.), *Wprowadzenie do pedagogiki dorosłych*, s. 332–335.

- miejsce zamieszkania (miasto, wieś) – wiąże się z ofertą rodzajów aktywności edukacyjnej dla seniorów;
- instytucje kulturalne i oświatowe – im prężniej działają w miejscu zamieszkania określone instytucje (np. uniwersytety trzeciego wieku), tym aktywność edukacyjna seniorów jest większa⁶².

Biorąc pod uwagę ostatnie badania, dotyczące zainteresowań i podejmowania aktywności osób w wieku senioralnym, można wysunąć tezę, że wzory życia nie ulegają zmianie wraz z wiekiem. Badania te wykazały, że najbardziej popularną, jak dotychczas, jest aktywność receptywna polegająca na oglądaniu telewizji, słuchaniu radia, czytaniu gazet, najczęściej w warunkach domowych oraz aktywność integracyjna wyrażająca się przede wszystkim w spotkaniach z przyjaciółmi. Rzadko w tych przypadkach ma miejsce doksztalcanie w uniwersytetach trzeciego wieku czy praca charytatywna. Czas wolny osób starszych nie zawsze jest wypełniany. Najczęściej występującą postawą jest postawa bierności, apatii, wyłączenia się z życia i oczekiwania na śmierć. Seniorzy są najbardziej aktywni w domu rodzinnym, gdzie korzystają z pomocy lub sami jej udzielają. Niewielką aktywność natomiast wykazują w zakresie życia publicznego i społecznego. Ten bierny styl życia ludzi starszych jest zazwyczaj kontynuacją dotychczasowej postawy życiowej⁶³.

Potwierdzeniem wyżej zaprezentowanych tendencji są wyniki badań, stanowiące część ogólnych badań dotyczących podejmowania aktywności edukacyjnej i zawodowej przez osoby starsze w Polsce, w ramach przygotowywanej przez mnie pracy habilitacyjnej, za pomocą kwestionariusza wywiadu na temat: „Aktywność zawodowa i edukacyjna ludzi starzejących się”. Przeprowadzili je w roku 2008 i na początku 2009 studenci studiów pedagogicznych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy oraz Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej we Włocławku. Na potrzeby niniejszego opracowania zaprezentowane zostaną opinie 460 osób – emerytów różnych grup zawodowych i wieku życia oraz osób w wieku przedemerytalnym, z okresu do pięciu lat przed ich przejściem na emeryturę. Kryterium doboru badanych wyznaczało miejsce zamieszkania studentów, dlatego ograniczają się one do województwa kujawsko-pomorskiego.

Analiza sposobów spędzania wolnego czasu przez badanych emerytów stanowiła istotny aspekt prezentowanych badań. Dla uszczegółowienia wyników badań wprowadzono dodatkowy wyznacznik, jakim jest płeć, a dla ogólnego zobrazowania prezentowanego problemu sporządzono zestawienie analityczne i przedstawiono za pomocą tabeli 1⁶⁴.

⁶² za B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii ...*, op.cit., s. 162 (z własnymi uwagami).

⁶³ M. Halicka, J. Halicki, *Integracja społeczna i aktywność ludzi starszych*, w: B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii ...* op.cit., s. 165.

⁶⁴ Przed analizą zebranego materiału dokonane zostały jego obliczenia ilościowe. Badani emeryci mieli za zadanie określić sposób spędzania czasu wolnego poprzez dokonanie wartościowania. Uzyskane odpowiedzi zostały odpowiednio pomnożone: „tak” razy 4, „raczej tak” razy 3, „raczej nie” razy 2 i „nie” razy 1. Uzyskane wartości punktowe podzielono przez liczbę badanych osób i otrzymano średnią wartość wyboru. Dla tej średniej z kolei zastosowano następujące przedziały wartościowania: do 1,50 p. – odpowiedź negatywna pewna – nie; od 1,51 p. do 2,50 p. – odpowiedź negatywna niepewna – raczej nie; od 2,51 p. do 3,50 p. – odpowiedź pozytywna niepewna – raczej tak; powyżej 3,50 p. – odpowiedź pozytywna pewna – tak.

Tab. 1. Sposób spędzania czasu wolnego przez seniorów – zestawienie analityczne

Lp.	FORMY SPĘDZANIA CZASU WOLNEGO	KOBIEТЫ N=304		MĘŻCZYŹNI N=156		OGÓŁEM N=460	
		średnia wyboru	ranga wyboru	średnia wyboru	ranga wyboru	średnia wyboru	ranga wyboru
1	nadal pracuję zawodowo – kontynuuję pracę dotychczas wykonywaną	2,02	VIII	1,88	XI	2,37	VI
2	nadal pracuję, lecz w zawodzie dotychczas niewykonywanym	2,26	VII	2,03	VII	2,18	VIII
3	urzęczywistniam swoje zainteresowania	2,32	V	2,11	V	2,25	VII
4	realizuję zamiłowania amatorskie, będące jednocześnie źródłem dodatkowego dochodu	1,79	XVI	1,69	XVI	1,76	XVI
5	podejmuję się aktywności społeczno-kulturalnej	1,85	XV	1,83	XII	1,84	XIV
6	poświęcam czas głównie rodzinie	3,26	I	2,58	I, II	3,03	I
7	wiele czytam	2,82	II	2,10	VI	2,57	II
8	słucham radia, oglądam programy telewizyjne	1,91	XII	2,47	III	2,53	III
9	uczestniczę w prelekcjach, odczytach wygłaszanych w klubach, domach kultury lub uniwersytetach trzeciego wieku	1,97	XI	1,68	XV	1,87	XII
10	podjąłem/podjęłam naukę w celu uzupełnienia wykształcenia	1,89	XII, XIV	1,82	XIII	1,86	XIII
11	podjąłem/podjęłam naukę dla własnej przyjemności	1,89	XII, XIV	1,90	X	1,89	XI
12	uprawiam sport	2,00	IX	1,91	IX	1,97	X
13	uprawiam krajoznawstwo i turystykę	2,65	III	2,26	IV	2,39	V
14	poświęcam się działalności twórczej, artystycznej	1,98	X	1,45	XVI	1,80	XV
15	podejmuję aktywność klubową i zabawową	2,31	VI	1,95	VIII	2,06	IX
16	zajmuję się swoim stanem zdrowia	2,43	IV	2,58	I, II	2,48	IV
17	inne	1,39	XVII	1,15	XVII	1,31	XVII
	ŚREDNIE WYBORU	2,16	–	1,96	–	2,13	–

INNE: kobiety: praca na działce; mężczyźni: praca na działce, wędkarstwo.

Wyniki z powyższej tabeli wskazują na to, że sposób spędzania czasu wolnego przez emerytów charakteryzuje się niewielką różnorodnością. Zarówno kobiety, jak i mężczyźni na pierwszym miejscu wskazali, iż poświęcają czas głównie rodzinie. Ta odpowiedź osiągnęła najwyższą rangę, ze średnią ogólną – 3,03 p., a w skali 1–4 i mieści się w formule odpowiedzi pozytywnej niepewnej „raczej tak”. Wśród kobiet odpowiedź ta uzyskała średnią ogólną – 3,26 p., a wśród mężczyzn – 2,58 p. Należy dodać, że wśród mężczyzn ta samą wartość uzyskała odpowiedź: „zajmuję się swoim stanem zdrowia”, mieszcząc te obie odpowiedzi w formule odpowiedzi pozytywnej niepewnej „raczej tak”. Na trzecim miejscu badani mężczyźni wskazywali słuchanie radia i oglądanie programów telewizyjnych, ze średnią ogólną – 2,47 p., jednakże mieszcząc tę możliwość w formule odpowiedzi negatywnej niepewnej „raczej nie”, co wskazuje, że spędzanie czasu wolnego ograniczają właściwie do spędzania go z rodziną i zainteresowania własnym stanem zdrowia.

W drugiej kolejności kobiety wiele czytają – średnia ogólna – 2,82 p., która jest również wyrazem odpowiedzi pozytywnej niepewnej „raczej tak”, a następnie uprawiają krajoznawstwo i turystykę – średnia ogólna – 2,65 p. (również mieszcząc się w formule odpowiedzi pozytywnej niepewnej „raczej tak”).

Generalnie rzecz ujmując emeryci najwięcej wolnego czasu poświęcają rodzinie – średnia ogólna – 3,03 p, w drugiej kolejności wiele czytają – średnia ogólna – 2,57 p. oraz słuchają radia i oglądają różne programy telewizyjne – III ranga, przy średniej ogólnej – 2,53 p. Wszystkie te średnie są wyrazem odpowiedzi pozytywnej niepewnej „raczej tak”.

Pozostała, stosunkowo bogata gama form spędzania czasu wolnego, zarówno wśród badanych kobiet, jak i mężczyzn, mieści się w formule odpowiedzi negatywnej niepewnej „raczej nie” i pewnej „nie”, co wskazuje, że ankietowani spędzają czas wolny w sposób mało zróżnicowany i nie podejmują się szczególnych form aktywności, przebywając na emeryturze.

Szczególnie niepokojącym jest fakt, że wszelkiego rodzaju formy podejmowania aktywności edukacyjnej przez seniorów osiągnęły jedne z najniższych wartości. I tak – podejmowanie nauki dla własnej przyjemności uzyskało rangę XI, ze średnią ogólną 1,89 p.; podejmowanie nauki w celu uzupełnienia wykształcenia – rangę XII (średnia ogólna – 1,87 p.); a uczestnictwo w prelekcjach, odczytach wygłaszanych w klubach, domach kultury lub uniwersytetach trzeciego wieku – rangę XIII, ze średnią ogólną – 1,86 p. Wszystkie te średnie są wyrazem odpowiedzi negatywnej niepewnej „raczej nie”.

Ważnym dopełnieniem powyższych ustaleń jest analiza form aktywności podejmowanych przez osoby starsze, po przejściu na emeryturę. Wyniki badań w postaci zestawienia analitycznego przedstawia tabela 2.

Analiza wyników badań z powyższej tabeli stanowi pewnego rodzaju potwierdzenie tendencji zaprezentowanych wcześniej. Główną formą aktywności, podejmowaną przez badanych seniorów po ich przejściu na emeryturę jest aktywność domowo-rodzinna. Ta odpowiedź osiągnęła najwyższą rangę, ze średnią ogólną – 3,66 p. i mieści się w formule odpowiedzi pozytywnej pewnej „tak”. Wśród kobiet odpowiedź ta uzyskała średnią ogólną – 3,72 p., a wśród mężczyzn – 3,55 p., również mieszcząc się w formule odpowiedzi pozytywnej pewnej „tak”. Drugą rangę, ze średnią ogólną – 3,24 p. uzyskała aktywność rekreacyjna, przy czym wśród kobiet uzyskała średnią

ogólną – 3,17 p., a wśród mężczyzn – 3,37 p. Wszystkie te średnie są wyrazem odpowiedzi pozytywnej niepewnej „raczej tak”. Generalnie ranga trzecia została przypisana aktywności kulturalnej, ze średnią ogólną – 3,02 p. Jednakże występują pewne różnice, gdy jako czynnik różnicujący przyjmujemy płeć. Otóż kobiety, podobnie jak przy tendencji ogólnej, nadały tej aktywności rangę trzecią, ze średnią ogólną – 3,12 p., natomiast mężczyźni dopiero rangę V. Na trzecim miejscu wśród mężczyzn plasuje się aktywność religijna, ze średnią ogólną – 3,20 p. (również mieszcząc się w odpowiedzi pozytywnej niepewnej „raczej tak”).

Tab. 2. Formy aktywności podejmowane przez badanych seniorów, po ich przejściu na emeryturę – zestawienie analityczne

Lp.	FORMY AKTYWNOŚCI	KOBIEТЫ N = 304		MĘŻCZYŹNI N = 156		OGÓŁEM N = 460	
		średnia wyboru	ranga wyboru	średnia wyboru	ranga wyboru	średnia wyboru	ranga wyboru
1	aktywność domowo-rodzina	3,72	I	3,55	I	3,66	I
2	aktywność kulturalna	3,12	III	2,82	V	3,02	III
3	aktywność zawodowa	2,62	VI	2,95	IV	2,73	V
4	aktywność społeczna	1,97	VII	2,51	VI	2,15	VII
5	aktywność edukacyjna	2,71	V	1,99	VII	2,46	VI
6	aktywność religijna	2,91	IV	3,20	III	3,01	IV
7	aktywność rekreacyjna	3,17	II	3,37	II	3,24	II
8	inna aktywność	1,15	VIII	1,23	VIII	1,19	VIII
	ŚREDNIE WYBORU	2,67	–	2,70	–	2,68	–

INNA AKTYWNOŚĆ: kobiety: praca na działce, hodowla kwiatów; mężczyźni: sport, wędkarstwo, myślistwo, spacer, praca w ogródku.

Stosunkowo niską rangę VI uzyskała aktywność edukacyjna, ze średnią ogólną – 2,46 p., mieszczącą ją w formule odpowiedzi negatywnej niepewnej „raczej nie”, potwierdzająca niewielkie zainteresowanie badanych emerytów podejmowaniem dalszego kształcenia.

Reasumując powyższe rozważania, można stwierdzić, że aktywność edukacyjna, stanowiąca podstawę adaptacji człowieka starego do zmieniającej się rzeczywistości, nie jest w chwili obecnej przez te osoby w zadowalający sposób dostrzegana. Biorąc pod uwagę współczesne tendencje, należy żywić nadzieję, że przygotowanie do starości, jak również aspekty związane z tą problematyką, w coraz większym stopniu stawać się będą obiektem zainteresowania, nie tylko starzejących się osób, lecz całego społeczeństwa. Procesu starzenia bowiem, nie da się odwrócić, a uświadomienie tych problemów, zwłaszcza młodemu pokoleniu, może zapobiec w przyszłości wielu negatywnym skutkom funkcjonowania starzejącego się społeczeństwa.

Bibliografia

1. Bromley D.B., *Psychologia starzenia się*, Warszawa 1969.
2. Comfort A., *Dlaczego się starzejemy*, Warszawa 1968.
3. Czerniawska O. (red.), *Style życia w starości*, Łódź 1998.
4. Dyczewski L., *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze*, Lublin 1994.
5. Frąckiewicz L. (red.), *Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Proces starzenia się ludności Polski i jego społeczne konsekwencje*, Katowice 2002.
6. Halicki J., *Edukacja seniorów w aspekcie teorii kompetencyjnej*, Białystok 2000.
7. Kamiński A., *Studia i szkice pedagogiczne*, Warszawa 1978.
8. Kępiński A., *Rytm życia*, Kraków 1978.
9. Konieczna-Woźniak R., *Uniwersytety trzeciego wieku w Polsce. Profilaktyczne aspekty edukacji seniorów*, Poznań 2001.
10. Kowaleski J.T. (red.), *Ludzie starzy w polskim społeczeństwie w pierwszych dekadach XXI wieku*, Łódź 2006.
11. Orzechowska G., *Aktualne problemy gerontologii społecznej*, Olsztyn 1999.
12. Rembowski J., *Psychologiczne problemy starzenia się człowieka*, Warszawa 1984.
13. Rosset E., *Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne*, Warszawa 1959.
14. Synak B. (red.), *Polska starość*, Gdańsk 2002.
15. Szarota Z., *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*, Kraków 2004.
16. Szatur-Jaworska B., Błędowski P., Dziegielewska M., *Podstawy gerontologii społecznej*, Warszawa 2006
17. Wiśniewska-Roszkowska K., *Starość jako zadanie*, Warszawa 1989.
18. Wujek T. (red.), *Wprowadzenie do pedagogiki dorosłych*, Warszawa 1992.
19. Zych A., *Człowiek wobec starości. Szkice z gerontologii społecznej*, Katowice 1999.

dr Magdalena PAKUŁA
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Zakład Andragogiki

EDUKACJA W UNIWERSYTECIE TRZECIEGO WIEKU A POCZUCIE JAKOŚCI ŻYCIA Kobiet W PÓŹNEJ DOROSŁOŚCI

Wysoki poziom jakości życia każdego człowieka bądź rodziny staje się współcześnie jednym z podstawowych celów rozwoju społecznego, w opinii A. Kalety i W. Kniecia ważniejszym niż eksponowany do niedawna standard egzystencji⁶⁵. Potrzeba tworzenia warunków do osiągnięcia życia pożądanej jakości podkreślana jest we wszystkich niemal koncepcjach tzw. zrównoważonego rozwoju. Obecnie badania nad jakością życia, tak w wymiarze ekonomicznym, jak również psychologicznym (humanistycznym) mają swoje szczególne znaczenie, ze względu na szybkie przemiany go-

⁶⁵ A. Kaleta, W. Kniec, *Jakość życia i edukacja*, (w:) S. Kowalik (red.), *Społeczne konteksty jakości życia*, Bydgoszcz 2007, s. 129.